

Ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών και κρίση της συσσώρευσης του κεφαλαίου

του Νίκου Κομνηνού

Εισαγωγή

Σε μια σχηματική απόδοση, μπορούμε να πούμε ότι το καθεστώς συσσώρευσης που χαρακτήρισε τη μεταπολεμική ανάπτυξη της καταταλιστικής Ευρώπης, των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας, ο φορντισμός –προς τιμή του H. Ford που εισήγαγε την τεχνικο-παραγωγική του οργάνωση— προσδιορίζεται από τις ακόλουθες σχέσεις: (Lipietz 1984)

α. τα ποσοστά της αύξησης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και της παραγωγικότητας στην υποδιαιρέση I (τομέας παραγωγής μέσων παραγωγής) είναι ίδια.

β. τα ποσοστά αύξησης της κατανάλωσης των μισθωτών και της παραγωγικότητας στην υποδιαιρέση II (τομέας παραγωγής μέσων κατανάλωσης) είναι ίδια.

Η πρώτη από τις παραπάνω σχέσεις πιστοποιείται με εκπληκτική ακρίβεια, από τα στατιστικά δεδομένα, για τις κύριες βιομηχανικές χώρες. Η δεύτερη εξασφαλίσθηκε κυρίως μέσα από μια πολιτική ρύθμιση της μισθωτής σχέσης: η μαζική κατανάλωση ακολούθησε τη μαζική παραγωγή, μέσω της συλλογικής διαπραγμάτευσης της μισθωτής σχέσης και τις παροχές του κράτους προνοίας. Η φορντική λοιπόν συσσώρευση και ανάπτυξη στηρίχθηκε κύρια στην διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και δευτερευόντως στις διεθνείς ανταλαγές.

Φορντική οργάνωση της παραγωγής, συνεχής βελτίωση της παραγωγικότητας και μεγένθυση της εσωτερικής αγοράς εξασφαλίζουν μια σταθερότητα στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και στο ποσοστό κέρδους και η ανάπτυξη των βιομηχανικών χωρών προχωράει κανονικά με μέσους επήσιους ρυθμούς 5-7%. Η διεύρυνση της παραγωγής πάνω από τους ρυθμούς της αύξησης της παραγωγικότητας τροφοδοτείται με εργατικό δυναμικό που προέρχεται από τις αναπτυσσόμενες χώρες και τις αγροτικές περιοχές. Έτσι μια συνεχής μεταφορά εργατικής δύναμης σε αγροτικο-αστική κατεύθυνση και μια δυναμική ανάπτυξη των αστικών περιοχών χαρακτηρίζουν την ένταξη του αγροτικού χώρου στον αστικοβιομηχανικό καπιταλισμό.

Μετά το μέσο όμως της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι κινητήριες δυνάμεις της φορντικής συσσώρευσης εξαν-

τλούνται και η ισορροπία τομέων παραγωγής, παραγωγικότητας, κατανάλωσης και επενδύσεων θραύσεται (Boyer 1983). Καταγράφονται πια χαμηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, θεαματική πτώση των επενδύσεων, μαζική ανεργία, ενώ ταυτόχρονα αποδιαρθρώνεται η προηγούμενη ενότητα αγροτικών και αστικών περιοχών. Ειδικά για τις αγροτικές περιοχές οι νέες συνθήκες εμφανίζονται με την μορφή μιας ιδιότυπης αντιστροφής.

1. Η αστικο-αγροτική αντιστροφή

Τα δεδομένα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδας του 1981 αποδεικνύουν ότι στην δεκαετία 1970-80 περιορίσθηκε η αγροτική έξοδος και επιβράδύνθηκε η αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού, σε σχέση με τους ρυθμούς των προηγούμενων δεκαετιών. Οι πίνακες 1 και 2 είναι ενδεικτικοί αυτής της μεταβολής.

Πίνακας 1: Εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδας 1961-1981 (σε χιλιάδες άτομα)

	Πληθ. 1961	Νέες Γεν. 1961-71	Μεταν. 1961-71	Πληθ. 1971	Νέες Γεν. 1971-81	Μεταν. 1971-81	Πληθ. 1981
Σύν. Ελλάδος	8388	829	-449	8763	631	+341	9740
Αστικές περ.	3628	358	+681	4667	335	+657	5659
Αγροτικές περ.	3674	363	-956	3081	221	-347	2955
Ημιαστικές περ.	1085	107	-173	1019	73	+ 33	1125

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ, Επετηρίδες 1962, 1972, 1982

Πίνακας 2: Εξέλιξη των ρυθμών μετανάστευσης κατά περιοχές 1961-1981 (%) μεταναστών στον πληθυσμό)

	1961-1971	1971-1981
Αστικές περιοχές	+18,70	+14,07
Αγροτικές περιοχές	-26,02	-11,26
Ημιαστικές περιοχές	-15,30	+ 3,20

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων πίνακα 1

Από τους πίνακες 1 και 2 προκύπτει ότι στην τελευταία δεκαετία, οι αγροτικές περιοχές περιορίζουν την μεταναστευτική εκροή τους κατά 2,5 φορές, οι ημιαστικές περιοχές αντιστρέφουν θετικά το μεταναστευτικό τους ρεύμα, στις αστικές περιοχές η μεταναστευτική εισροή περιορίζεται ελαφρά και το εξωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα αντιστρέφεται. Κάμπτεται λοιπόν ο ρυθμός της αστικοποίησης τόσο στη θετική του μορφή (την αστική ανάπτυξη) όσο και στην αρνητική του (την αγροτική έξοδο).

Η επιβράνδυση της αστικοποίησης, ο περιορισμός της αγροτικής εξόδου και πολλές φορές η ταχύτερη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, δεν είναι ένα φαινόμενο που χαρακτηρίζει μόνο τις πληθυσμιακές μεταβολές της Ελλάδας. Με διαφορετικές μορφές εμφανίζεται μετά το 1970 σε πολλές καπιταλιστικές χώρες.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες το επίπεδο του αστικοποιημένου πληθυσμού σταματάει για πρώτη φορά στην δεκαετία του 1970. Ο αστικός πληθυσμός εξακολουθεί βέβαια να αυξάνει αλλά με ρυθμό χαμηλότερο απ' ότι ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών. Σαν αποτέλεσμα, το τμήμα του πληθυσμού που κατοικεί στις αστικές περιοχές σταματάει να μεγενθύνεται συγκριτικά. Το 1950 το 46% του πληθυσμού των ΗΠΑ κατοικούσε σε αστικές περιοχές· το 1960 το 53%, το 1970 το 58%, το 1980 το ποσοστό εξακολουθεί να είναι 58%. Σε ορισμένες μάλιστα πολιτείες αυτό μειώνεται (Long L., D. Deare 1983). Σύμφωνα πάντα με τους L. Long και D. Deare, η μεταβολή αυτή οφείλεται στο ότι οι αγροτικές περιοχές κερδίζουν εξίσου γρήγορα με τις αστικές νέες θέσεις εργασίας. Το συνολικό μάλιστα ποσοστό αύξησης της απασχόλησης είναι μεγαλύτερο στις αγροτικές επαρχίες.

Στη Μεγάλη Βρετανία οι μόνες περιοχές που καταγράφουν μια αύξηση στην βιομηχανική απασχόληση μεταξύ 1971-1976 είναι οι αγροτικές επαρχίες, με μέση αύξηση 1,6% σε σύγκριση με την κατά 13,4% μείωση των απασχολουμένων στις Βρετανικές Μητροπόλεις (Keeble D. et al. 1983).

Παρόμοια μεταβολή καταγράφεται στη Δανία. Ενώ στο σύνολο της χώρας μεταξύ 1973 και 1978 οι θέσεις απασχόλησης περιορίζονται κατά 10% και οι θέσεις απασχόλησης στις αστικές περιοχές κατά 13%, οι αγροτικές περιοχές κερδίζουν 12% νέες θέσεις εργασίας (Keeble et. al. 1983).

Τη διαφοροποίηση και αντιστροφή των ρυθμών ανάπτυξης αστικών και αγροτικών περιοχών κατά τη δεκαετία του 1970 μπορούμε να τη διαπιστώσουμε στο σύνολο της ΕΟΚ σε όρους ΑΕΠ, προστιθέμενης αξίας και βιομηχανικής απασχόλησης (βλ. πίνακες 3, 4, 5).

Πίνακας 3: Αστικο-αγροτική μεταβολή του ΑΕΠ των εννέα χωρών της ΕΟΚ, 1970-1977 (δισεκ. ΕΛΜ σε τρεχ. τιμές).

	1970		1977		Μεταβολή στην εκατ. κατ.
	ΕΛΜ	%	ΕΛΜ	%	
Υψηλά Αστικοποιημένες περιοχές	282,2	38,9	531,3	37,2	-1,7
Αστικοποιημένες περιοχές	168,7	27,6	381,4	27,3	-0,3
Λιγότερο Αστικοποιημένες περ.	138,9	22,7	330,4	23,6	+0,9
Αγροτικές περιοχές	66,4	10,8	167,1	11,9	+1,1
Σύνολο ΕΟΚ	612,2	100,0	1400,2	100,0	

Πηγή: Keeble D., P.L. Owens, Ch. Thompson, 1983

Πίνακας 4: Αστικο-αγροτική μεταβολή της προστιθέμενης αξίας των εννέα χωρών της ΕΟΚ 1970-1977 (δισεκ. ΕΛΜ σε τρεχ. τιμές)

	1970		1977		Μεταβολή στην εκατ. κατ.
	ΕΛΜ	%	ΕΛΜ	%	
Υψηλά Αστικοποιημένες περιοχές	102,0	38,6	199,7	35,7	-2,9
Αστικοποιημένες περιοχές	77,8	29,5	166,0	29,7	+0,2
Λιγότερο Αστικοποιημένες περ.	55,0	20,8	122,2	21,9	+1,1
Αγροτικές περιοχές	29,2	11,1	71,2	12,7	+1,6
Σύνολο ΕΟΚ	264,0	100,0	559,1	100,0	

Πηγή: Keeble, D., P.L. Owens, Ch. Thompson, 1983

Πίνακας 5: Αστικο-αγροτική μεταβολή της βιομηχανικής απασχόλησης σε εννέα χώρες της ΕΟΚ, 1973-1979 (σε χιλ. άτομα)

	1973		1979		Μεταβολή 73-79	
	αρ.	%	αρ.	%	αρ.	%
Υψηλά Αστικ/μένες περ.	11019	38,4	10362	34,4	-657	-6,0
Αστικοποιημένες περ.	9905	31,3	9225	30,7	-680	-6,9
Λιγότερο Αστικ/μένες περ.	6998	22,1	6887	22,9	-111	-1,6
Αγροτικές περ.	3708	11,7	3602	12,0	-106	-2,9
Σύνολο ΕΟΚ	31631	100,0	30076	100,0	-1555	-4,9

Πηγή: Keeble D., et al. 1983

Αναλυτικά στο επίπεδο των εννέα χωρών της ΕΟΚ, τα συμπεράσματα των πινάκων 3, 4 και 5, δηλ. η ταχύτερη ανάπτυξη των αγροτικών και λιγότερο αστικοποιημένων περιοχών από τις αστικοποιημένες και υψηλά αστικοποιημένες περιοχές, επιβεβαιώνονται τόσο σε όρους προστιθέμενης αξίας όσο και βιομηχανικής απασχόλησης για την Δ. Γερμανία, Γαλλία, Μ. Βρετανία και Ιταλία και σε όρους προστιθέμενης αξίας για τις Κάτω Χώρες, και το Βέλγιο. Παράλληλα δεν επιβεβαιώνονται ισχυρισμοί για την διαφοροποίηση των χωρών του Βορρά από αυτές του Νότου ως προς τον χαρακτήρα της παραπάνω μεταβολής.

Βλέπουμε λοιπόν μέσα στην δεκαετία του 1970 να περιορίζεται η αγροτική έξοδος εκεί που αυτή δεν είχε ολοκληρωθεί, να επιβραδύνεται ο ρυθμός της αστικοποίησης, να εμφανίζεται μια ταχύτερη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, απ' ότι των αστικών, να αυξάνεται η βιομηχανική απασχόληση στις αγροτικές περιοχές πολλών αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, και να διευρύνεται η συμμετοχή τους στο ΑΕΠ και στην προστιθέμενη αξία. Σε τι όμως οφείλεται αυτή η αντιστροφή των προηγούμενων τάσεων; Μήπως διαμορφώνεται μια νέα αναπτυξιακή δυναμική στον αγροτικό χώρο; Σε τι οφείλεται η σχετική αναβίωση των μέχρι σήμερα λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών των καπιταλιστικών χωρών;

2. Αγροτική ανάπτυξη ή κρίση της καπιταλιστικής συσσώρευσης;

2.1. Διαδεδομένες ερμηνείες της αστικο-αγροτικής μεταβολής

Οι πιο γνωστές ερμηνείες που δόθηκαν στην εμπειρικά διαπιστούμενη επιβάνδυση της αστικοποίησης και την παράλληλη ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών επικεντρώνονται στη μεταβολή της χωροθετικής συμπεριφοράς της βιομηχανίας. Αυτή θεωρείται ότι προκαλείται είτε λόγω χωροθετικών περιορισμών επέκασης των επιχειρήσεων, είτε λόγω της γενικότερης αναδιάρθρωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας.

Στην ερμηνεία του «κόστους παραγωγής» προβάλλεται το ψηλότερο λειτουργικό κόστος των επιχειρήσεων στα αστικά κέντρα, σαν κύριος λόγος της μετακίνησής τους προς τις λιγότερο αστικοποιημένες και τις αγροτικές περιοχές. Οι Moore, Rhodes και Tyler (1982) υπολογίζουν ότι οι πρόσφατες αστικο-αγροτικές διαφορές του κόστους λειτουργίας των επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου στο Λονδίνο και την Ανατολική Αγγλία ανέρχονται σε 32-58% των ακαθαριστών κερδών τους. Η διαφοροποίηση του κόστους λειτουργίας έχει προφανώς επιπτώσεις στα κέρδη, στην ανταγωνιστικότητα και στην μεταβολή του αριθμού των απασχολουμένων των επιχειρήσεων. Στις ΗΠΑ προτείνεται μια πιο σύνθετη θεωρία σχετικά με το κόστος παραγωγής και την κινητικότητα της βιομηχανίας προς τις αγροτικές περιοχές: η «filter-down» θεωρία του Thompson (1968). Ο Thompson συνδέει την αγροτική εκβιομηχάνιση με τις αλλαγές στη δομή του κόστους των βιομηχανικών επιχειρήσεων καθώς αυτές διέρχονται τα διάφορα στάδια του κύκλου ζωής τους. Τα πρώτα στάδια της γρήγορης τεχνολογικής αλλαγής απαιτούν τη μεγάλη αστική συγκέντρωση και τις εξειδικευμένες οικονομίες εργασίας των μητροπόλεων. Στην συνέχεια ο αυξανόμενος ανταγωνισμός και η τυποποίηση της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας οδηγούν τις επιχειρήσεις να αποκεντρωθούν σε χαμηλόμισθους αστικούς και αγροτικούς οικισμούς καθώς το κόστος εργασίας γίνεται καθοριστικός παράγοντας της ανταγωνιστικότητάς τους, στα ύστερα στάδια του κύκλου ζωής τους. Η ερμηνεία των «χωροθετικών περιορισμών» των Fothergill και Gudgin (1979) επικεντρώνεται στους περιορισμούς προσφοράς ωφέλιμης επιφάνειας στις επιχειρήσεις στις μεγάλες πόλεις. Σύμφωνα μ' αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση πίσω από την αστικο-αγροτική μετακίνηση των βιομηχανιών βρίσκεται η αντικατάσταση της ζωντανής εργασίας από τις μηχανές. Οι νέες ανάγκες σε χώρους επέκτασης που έτσι δημιουργούνται είναι δύσκολο να ικανοποιηθούν στις πόλεις, λόγω της μεγάλης πυκνότητας και της ισχυρής συνέχειας του φυσικού χώρου και ωθούν τις επιχειρήσεις σε μετεγκατάσταση στον αγροτικό χώρο και σε μικρότερα αστικά κέντρα.

Στην ερμηνεία τέλος της νέας κινητικότητας των επιχειρήσεων σε σχέση με τις διαδικασίες της «βιομηχανικής αναδιάρθρωσης», θεωρείται ότι η γεωγραφική κινητικότητα των επιχειρήσεων αποτελεί μέρος των γενικότερων στρατηγικών τους για οικονομική αναδιάρθρωση, όπως αυτή εκδηλώνεται στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Έτσι η σύγχρονη πτώση της βιομηχανικής δραστηριότη-

τας στις αστικές περιοχές εξελίσσεται παράλληλα με ριζικές μεταβολές του συνόλου της οικονομίας. Μέσα δε σ' αυτό το ευρύτερο πλαίσιο των συνολικών μεταβολών των εθνικών οικονομιών, μπορούν τα ειδικά προβλήματα της χωροθετικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων να γίνουν κατανοητά (Massey D.B., R. Meegran 1978). Σ' αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην κερδοσκοπική ικανότητα των επιχειρήσεων και στην αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης. Έτσι η εισαγωγή τεχνολογίας που καθιστά άχρηστο μέρος του ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, επιτρέπει τη μετακίνηση της παραγωγής ή των τμημάτων της σε περιοχές που χαρακτηρίζονται από εκμεταλλεύσιμο, ανειδίκευτο και φθηνό εργατικό δυναμικό.

Ακόμη η μετακίνηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων προς τις έως τώρα καθυστερημένες και λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές τροφοδοτεί και την φιλολογία των «πλεονεκτημάτων της καθυστέρησης».

Σ' αυτή την οπτική, ενώ τα παλιά «κέντρα» αντιμετωπίζουν τα μειονεκτήματα της ανάπτυξης, οι λιγότερο αναπτυγμένες αξιοποιούν τα εμφανιζόμενα «πλεονεκτήματα της καθυστέρησης» για να προσελκύσουν ένα μεγάλο αριθμό παραγωγικών κλάδων (Maskell 1983 και Garofoli 1983).

2.2 Αστικο-αγροτική μεταβολή και κρίση της καπιταλιστικής συσσώρευσης

Χαρακτηριστική είναι, και στις τρεις κατευθύνσεις ερμηνείας της αστικο-αγροτικής αντιστροφής που αναφέραμε, η έμφαση στη γεωγραφική κινητικότητα των βιομηχανικών επιχειρήσεων. Έτσι παρ' όλες τις σημαντικότατες διαφορές τους (η άποψη π.χ. των Fothergill-Gudgin εντάσσεται μέσα σε μια αναπτυξιακή προοπτική της βιομηχανικής δραστηριότητας, ενώ αντίθετα αυτή των Massey-Meegan ξεκινάει από τη διαπίστωση της κρίσης και της αναδιάρθρωσης που αυτή επιβάλλει) και οι τρεις ερμηνευτικές οπτικές, καθώς περιορίζουν την προβληματική τους στο πεδίο της βιομηχανικής δραστηριότητας, αδυνατούν να πάρουν υπόψη τους την συμβολή των αγροτικών περιοχών στη διαμόρφωση της εμπειρικά διαπιστούμενης αντιστροφής. Ενώ όλες οι μέχρι σήμερα αναλύσεις της αστικοποίησης ξεκινούσαν από την κατάσταση του αγροτικού χώρου, οι τρέχουσες ερμηνείες των σημερινών τάσεων απαλείφουν τελείως την δυναμική που αυτός περικλείει και τη συμβολή του στη φαινομενολογία των ρυθμών της αστικοποίησης.

Μια πιο σφαιρική ερμηνεία της αστικο-αγροτικής αντιστροφής πιστεύομε ότι είναι δυνατή, δηλαδή αυτή που ξεκινάει από την άρθρωση του αγροτικού χώρου με τη συσσώρευση του κεφαλαίου στον βιομηχανικό-καπιταλιστικό τομέα.

Σημαντική τομή στην ιστορία της ένταξης των αγροτικών περιοχών στην καπιταλιστική ανάπτυξη αποτέλεσαν οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Μ' αυτές εξασφαλίσθηκε πρώτα απ' όλα η συντριβή της μεγάλης φεούδαλικής γαιοκτησίας προς όφελος του αστικού καπιταλισμού, ο οποίος εξασφάλισε την προσφορά των αγροτικών προϊόντων σε φθηνότερες τιμές. Μετά την υποταγή ή κοινωνική ενσωμάτωση των γαιοκτημόνων, δύο διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου γίνονται δυνατές, ανάλογα με τον τρόπο αναδιανομής της γης. Στη μια περίπτωση, η δημιουργία μεγάλων και μεσαίων εκμε-

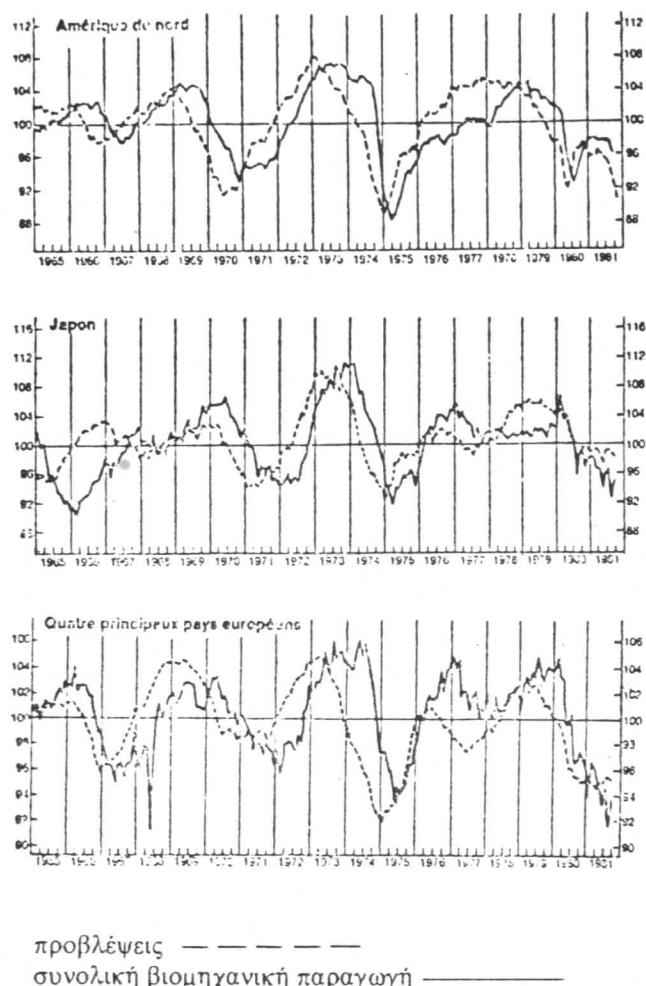
ταλλεύσεων δίπλα στις μικρές ευνοεί την άμεση ανάπτυξη του καπιταλισμού στον αγροτικό χώρο, καθώς επιτρέπει τόσο την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, όσο και την εμφάνιση μισθωτών-εργατών γης από την εγκατάλειψη της καλλιέργειας των μικρών. Στην άλλη περίπτωση, η μεγάλη κατάτμηση του καλλιεργούμενου εδάφους και η δημιουργία πολλών μικρών και μεσαίων εκμεταλλεύσεων οδηγεί στο σχηματισμό ενός μεγάλου αριθμού μικροσκοπικών οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων. Η οργάνωση της παραγωγής παίρνει τη μορφή της μικροεμπορευματικής παραγωγής και η ενσωμάτωσή της στον καπιταλισμό γίνεται έμμεσα, με τη διαμεσολάβηση των μηχανισμών της αγοράς. Ενώ όμως η μορφή της κοινωνικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου εξαρτήθηκε από την έκβαση της ταξικής σύγκρουσης μέσα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, και στις δύο περιπτώσεις η ένταξη του αγροτικού χώρου στον αστικο-βιομηχανικό καπιταλισμό έγινε: α) μέσω της συμβολής του στη διαμόρφωση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στο βιομηχανικό τομέα, β) μέσω της εισροής εργατικής δύναμης στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς, σύμφωνα με τους δικούς τους ρυθμούς ανάπτυξης, γ) μέσω της συμβολής τους στον σχηματισμό του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού στις καπιταλιστικές μητροπόλεις.

Πάνω σ' αυτή τη μορφή άρθρωσης αγροτικών και μη τομέων αναπτύχθηκε το χωρικό σχήμα ανάπτυξης της μεταπολεμικής περιόδου των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών. Κυρίαρχα χαρακτηριστικά του αποτελούν ο υψηλός αριθμός αστικής ανάπτυξης, η ένταση της αστικο-αγροτικής αντίθεσης, η ένταση της διχοτομίας αναπτυγμένων-υπανάπτυκτων περιοχών καθώς και η συνεχής διεύρυνση των μεγέθους των επιχειρήσεων και της συγκέντρωσής τους. Είναι κατανοητό ότι ένα τέτοιο σχήμα ανάπτυξης συνεπάγονταν μια μεγάλη μεταφορά πόρων και ειδικότερα εργασίας τόσο στο χώρο, όσο και μεταξύ των τομέων, ανάμεσα σε πρωτογενή και δευτερογενή ή ανάμεσα σε προχωρημένους και καθυστερημένους τομείς (Garofoli 1983). Οι μεταναστευτικές λοιπόν κινήσεις του πληθυσμού σε αγροτικο-αστική κατεύθυνση και η μεταφορά αξιας (μέσω πιστοτικο-εμπορευματικών σχέσεων, ελέγχου των τιμών και κρατικής παρέμβασης) αποτέλεσαν τις κυρίαρχες διαδικασίες μέσα από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η άρθρωση αγροτικών και αστικών χώρων και τομέων.

Από την αρχή όμως της δεκαετίας του '70 οι σχέσεις αυτές αρχίζουν να μετασχηματίζονται. Αφετηρία αποτελεί η πρώτη γενικευμένη μεταπολεμική ύφεση της καπιταλιστικής οικονομίας, η οποία γενικεύεται σ' όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Τελειώνει έτσι η μακριά φάση της μεταπολεμικής ανάπτυξης, καθώς οι κινητήριες δυνάμεις της εξαντλούνται και οι αντιφάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής καταγράφονται εντονότερα (Lipietz 1984). Σύμφωνα με τον Mandel (1982) η γενικευμένη ύφεση της καπιταλιστικής οικονομίας εκφράζει με συνθετικό τρόπο την αντιστροφή της «μακριάς αναπτυξιακής φάσης» που άρχισε στις ΗΠΑ το 1940 και στην Δυτ. Ευρώπη και Ιαπωνία το 1948 και διήρκεσε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα «μακριά φάση» που χαρακτηρίζεται από ένα μακρόχρονο μέσο ποσοστό ανάπτυξης, χωρίς αμφιβολία χαμηλότερο από το μισό των δεκαετιών '50 και '60.

Η νέα αυτή οικονομική κατάσταση ή η γενικευμένη κρίση του φορντισμού σύμφωνα με την ορολογία της σχολής της regulation, οδηγεί στην αστικο-αγροτική αντιστροφή που με τη βοήθεια των ποσοτικών στοιχείων διαπιστώνουμε, καθώς μετασχηματίζει και οριακά ανατρέπει τις σχέσεις (α, β, γ) πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε η αστικο-αγροτική άρθρωση. Συγκεκριμένα μεταβάλλονται οι απαιτήσεις των αστικο-βιομηχανικών τομέων σε εργατικό δυναμικό, μετατρέπεται ο τρόπος σχηματισμού του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού και αναδιαρθρώνεται η γεωγραφική κατανομή του κόστους της εργατικής δύναμης. Πρόκειται για αλλαγές που με συστηματικό τρόπο αναιρούν την αγροτικο-αστική ροή πόρων και εργασίας.

Πίνακας 6: Δείκτες βιομηχανικής παραγωγής χωρών ΟΟΣΑ, 1965-1981

Πηγή: Mandel 1982, σελ. 217.

Ο περιορισμός της εισροής εργατικού δυναμικού στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς προκύπτει από την ανάπτυξη και εισαγωγή ημι-αυτόματων και αυτόματων τεχνικών παραγωγής στη συγκεκριμένη συγκυρία της δεκαετίας του '70. Νέες τεχνολογίες βασισμένες στην μικροηλεκτρονική, στις μηχανές αριθμητικού ελέγχου, στα ρομπότ, στον προγραμματισμό της παραγωγής μέσω υπολογιστών οδηγούν σε μια ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που κύρια εντοπίζεται στην καπιταλιστική Ευρώπη, στην Ιαπωνία και στις ΗΠΑ. Εάν λοιπόν η παραγωγικότητα αυξάνεται ετήσια κατά 5%, απαιτείται μια παρόμοια αύξηση της παραγωγής για να διατηρηθεί η πλήρης απασχόληση, εφόσον όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί. Με έναν ενεργό πληθυσμό που αυξάνει ετήσια 1% το καθεστώς της πλήρους απασχόλησης απαιτεί μια αύξηση της παραγωγής κατά 6%. Στο πλαίσιο της κρίσης της δεκαετίας του '70, πολύ χαμηλότεροι μέσοι ρυθμοί ανάπτυξης πραγματοποιήθηκαν (βλ. πιν. 6). Έτσι, μια διακύμανση της παραγωγής $\pm 2\%$, συνοδευόμενη από μια αύξηση της παραγωγικότητας κατά 4% και του ενεργού πληθυσμού κατά 1% δημιουργεί πτώση της απασχόλησης -3% έως -7% ετήσια.

Χαρακτηριστικό των φθινουσών απαιτήσεων εργατικού δυναμικού και της δυσκολίας εισροής νέου εργατικού δυναμικού στην παραγωγική διαδικασία είναι η ανεργία των νέων. Για το σύνολο της ΕΟΚ το ποσοστό των νέων ανέργων αυξάνει συνεχώς σ' όλη τη δεκαετία του '70 (βλ. πιν. 7).

Πίνακας 7: Ανεργία νέων στο σύνολο της ΕΟΚ, 1969-1977

	Ποσοστό νέων ανέργων στο σύνολο των ανέργων	Αριθμός ανέργων
1969-1973	26,5	561.000
1974	30,7	824.000
1975	35,3	1.512.000
1976	37,0	1.778.000
1977	37,4	1.996.000

Πηγή: Eurostat

Σ' όλη την διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ανάπτυξης συμμετείχαν στις εργατικές μάζες των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών εργαζόμενοι από λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Καθώς η αστικοποίηση του αγροτικού πληθυσμού των χωρών του «βιομηχανικού κέντρου» είχε ολοκληρωθεί, οι πρόσθετες ανάγκες τους σε εργατικό δυναμικό καλύφθηκαν από μετανάστες εργαζόμενους και από την αυξανόμενη εισδοχή γυναικών στην παραγωγή. Αυτές οι δύο κατηγορίες εργατικού δυναμικού εκδιώκονται μαζικά από την παραγωγή μόδις αντιστρέφεται η οικονομική συγκυρία. Στην Ελλάδα π.χ. ενώ η δεκαετία 1960-70 διαμορφώνεται ένα ρεύμα αποδημίας περίπου 450 χιλιάδων ατόμων, στην δεκαετία 1970-80 αντίθετα επαναπατρίζονται περίπου 530 χιλ. άτομα (πιν. 1). Πολύ γνωστή επίσης είναι η πρόσφατη πολιτική «κινήτρων» στη Δυτ. Γερμανία για τον επαναπατρισμό 300.000 Τούρκων μεταναστών.

Σε ό,τι αφορά τις αγροτο-αστικές μετακινήσεις, οι μειωμένες εισροές εργατικού δυναμικού και η διογκούμενη ανεργία στον αστικοβιομηχανικό τομέα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών τις περιορίζουν δραστικά τόσο στο εθνικό επίπεδο των παραπάνω χωρών όσο και στις χώρες από τις οποίες αντλούσαν εργατικό δυναμικό στη φάση της ταχείας ανάπτυξης.

Καθώς η ανεργία καθιερώνεται σαν δομικό χαρακτηριστικό της νέας φάσης, μετασχηματίζεται ο τρόπος σχηματισμού και η διάρθρωση του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Την παραδοσιακή θέση των αγροτών στον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό καταλαμβάνουν αυτοί οι ίδιοι οι άνεργοι, καθώς ο αριθμός τους λίγο μεταβάλλεται ανάμεσα στο ανώτερο και στο κατώτερο σημείο του οικονομικού κύκλου (κατά προσέγγιση πρόκειται για μια διακύμανση ανάμεσα σε 13 εκατ. και σε 17 εκατ. για τις κύριες βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες). Η ιστορική επομένως λειτουργία της οικονομικής συγκυρίας στη δεκαετία του '70 είναι ακριβώς το τέλος της εποχής της πλήρους απασχόλησης και η μόνιμη εισαγωγή της ανεργίας μέσα στην αγορά εργασίας. Ο εφεδρικός βιομηχανικός στρατός μπορεί να συγκροτείται με τον κλασικό πια τρόπο, τους ανέργους του ίδιου του βιομηχανικού τομέα και όχι με πρόσθετες αγροτικο-αστικές μετακινήσεις.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα ο περιορισμός των αναγκών σε εργατική δύναμη στους αστικο-βιομηχανικούς τομείς των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών στην δεκαετία του '70 οδήγησε διαδοχικά:

- στην απομάκρυνση κατ' αρχήν μαζικά των γυναικών και των μεταναστών από την παραγωγή και στον επανυπατρισμό μεγάλου αριθμού των τελευταίων
- στην προσωρινή αναίρεση της αναγκαιότητας των αγροτικο-αστικών μετακινήσεων και στη διακοπή της προηγούμενης έντασής τους
- στην παραμονή εργατικού δυναμικού στις αγροτικές και λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές
- στην παρουσία «λιμνάζοντος» εργατικού δυναμικού έξω από ένα περιβάλλον με συνδικαλιστική παράδοση, μη ενταγμένου σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, με μικρότερη εν δυνάμει αντίσταση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και χαμηλότερο συγκριτικά κόστος αναπαραγωγής, μακριά από τα κύρια αστικά κέντρα και τις μεγάλες συγκεντρώσεις.

Διαμορφώθηκε έτσι μία νέα γεωγραφική κατανομή της εργατικής δύναμης, του κόστους της και των άλλων χαρακτηριστικών της που αποτέλεσε τη βάση και επέτρεψε τη νέα γεωγραφική κινητικότητα ορισμένων βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Μετακινήθηκαν λοιπόν βιομηχανικές επιχειρήσεις ή τμήματά τους προς τις αγροτικές και τις λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές σε πολλές καπιταλιστικές χώρες (Δ. Γερμανία, Γαλλία, Μ. Βρετανία, Ιταλία, Δανία). Βέβαια σε πολλές πάλι καπιταλιστικές χώρες οι αγροτικές περιοχές γνώρισαν ένα παρόμοιο με τις αστικές περιοχές περιορισμό των θέσεων εργασίας.

Από κλαδική άποψη η ροή των επιχειρήσεων αφορά κλάδους, είτε μοντέρνους, υψηλής προστιθέμενης αξίας ανά εργαζόμενο (ηλεκτρονικά, υπολογιστές, αεροναυπηγική, οχήματα), είτε περισσότερο παραδοσιακούς και έντασης εργασίας (υφαντουργία, ρούχα, παπούτσια). Αντίθετα σταθερότερη χωροθετική συμπεριφορά επέδειξαν κλάδοι όπως τα χημικά, η χαλυβουργία, τα μη μεταλλικά ορυκτά, όπως επίσης και κλάδοι με έντονη εξάρτηση από τη χωροθέτηση των πρώτων υλών (Keeble et al. 1983).

Οπωσδήποτε η αναλυτική καταγραφή των μετακινήσεων του βιομηχανικού κεφαλαίου αποτελεί ένα ξεχωριστό θέμα. Εδώ αρκούμαστε να ξαναϋπογραμμίσουμε ότι:

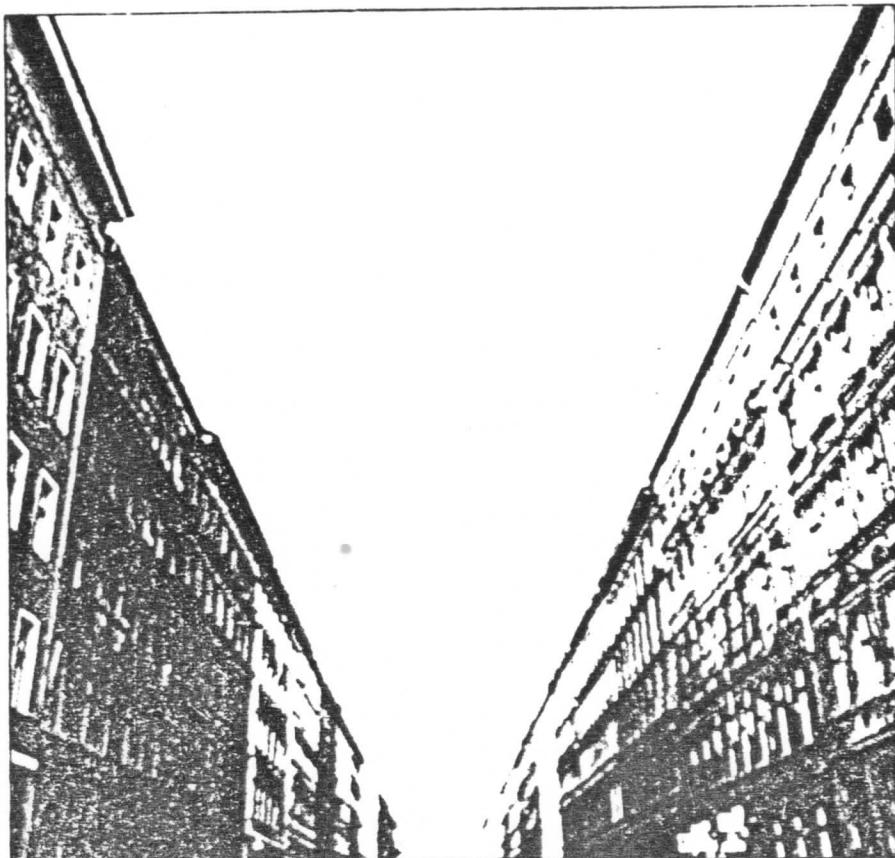
- α. είναι η νέα γεωγραφική κατανομή της εργατικής δύναμης που επιτρέπει τις νέες χωροθετικές συμπεριφορές της βιομηχανίας
- β. η σχετική αναβίωση των αγροτικών και λιγότερο αστικοποιημένων περιοχών που έτσι συντελείται δεν βασίζεται στην ανάπτυξη της γεωργίας αλλά αντιθέτα στη μετακίνηση της βιομηχανίας. Παρουσιάζεται λοιπόν μιας άλλης μορφής αστικοποίηση των αγροτικών περιοχών και όχι μια αγροτο-αστική αντιστροφή των ρυθμών ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

- Boyer Luc (1977): «Management et cycle international del innovation», *Direction et Gestion des Enterprises*, Nov.-Des. 1977.
- Boyer R., J. Mistral (1983), «La Crise», *Annales: Economia, Sociétés, Civilisation*, Mai, Juin 1983
- ΕΣΥΕ, (1962, 1972, 1982), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα.
- Fothergill S., G. Gudgin (1979): «Regional employment change: a sub-regional explanation», *Progress in Planning*, Vol. 12.
- Garofoli G. (1983): «Uneven development and industrial restructuring: the Italian pattern in the '70's», *Maxow Seminar Proceedings*.
- Keeble D., P.L. Owens, Ch. Thompson (1983): «The urban-rural manufacturing shift in the European Community», *Urban Studies*, Vol 20, Nov. 1983.
- Lipietz A. (1984): *La Mondialisation de la crise Generale du Fordisme 1967-1984*, CEPREMAP No 8413-Paris.
- Long L., D. De Are (1983): «The slowing of urbanization in the U.S.», *Scientific American*, N. 1, Vol. 249, July
- Mandel E. (1982): *La crise 1974-1982; le faits leur inrerpétation marxiste*, Ed. Flammarion-Champs, Paris.
- Maskel P. (1983): «Capital restructuring and the advantages of backwardness in peripheral regions», *Naxos Seminar Proceedings*.
- Massey D., R. Meegan (1978): «Industrial restructuring versus the cities» *Urban Studies*, Vol. 15.
- Moore B., J. Rhodes, D. Tyler (1982): *The Growth of Employment in the Inner and Outer Cities of the Six Largest Conurbations in the United Kingdom 1951-1976*, Univ. of Camgridge, Disc. Paper 7.
- Thompson W.R. (1968): «Internal and extrenal factors in the development of urban economies» *Issues in Urban Economics*, The John Hopkins Press, Baltimore.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ — ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Για την αριστερή πολιτική

...Κυπριακό, προεδρικές εκλογές, εκλογικός νόμος: Προς τη δεύτερη φάση της «Αλλαγής»... σημειώσεις για τους ταξικούς αγώνες στην Κύπρο... επιτροπές εργαζομένων στις επιχειρήσεις... ο εκσυγχρονισμός του στρατιωτικού μήχανισμου... σημειώσεις πάνω στην πολιτική και τον πόλεμο... αφανής εγελιανισμός και θεωρίες περί κράτους... κρίση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών...

ΓΕΝΑΡΗΣ - ΜΑΡΤΗΣ 1985

10